

огляд історії українського народу, підготовлений фахівцями Інституту історії України АН УРСР.

У цьому одностомнику завдяки ретельному використанню класичної історіографічної спадщини та вивченню великої кількості архівних джерел, частина яких стала доступною тільки останнім часом, відтворено нову картину історичного процесу. Вона позбавлена елементів тоталітарного мислення, донедавна нав'язуваного історикам «згори». Велика увага приділяється проблемам формування української державності, культури, діяльності різноманітних політичних партій і організацій. Досить повно показано трагедію українського народу в лабетах сталінізму та перші кроки на шляху національно-культурного відродження.

Авторами є В. М. Ричка, В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, М. В. Коваль. Відповідальний редактор книги — Ф. П. Шевченко.

Публікуючи окремі розділи цієї праці, редколегія має на меті ознайомити з нею читачів, отримати їхні відгуки, пропозиції щодо поліпшення тексту.

В. А. Смолій (Київ)

Українська козацька держава

В статті автор розповідає про основні етапи формування Української козацької держави — від епохи Б. Хмельницького до руйнування Запорозької Січі, оцінює діяльність її керівників, що відіграли свою роль в історії України.

В очах панівних верств суспільно-політична атмосфера на Україні в кінці 40-х років XVII ст. виглядала досить спокійною. Здавалося, в далеке минуле відійшли жахи повстань 20—30-х рр., були знищені ненависні народні проводирі й тисячі непокірних козаків і селян. Шляхтич знову почував себе повновладним паном — карав і милував, збільшував повинності і організовував нові фільварки, перерозподіляв землю і підтримував унію. Задушеному панщиною і безпросвітними злиднями селянинові в житті було відведено єдине — 5—6-денна панщина на полі феодала, особиста неволя, ранкова молитва і недільна проповідь.

Не менших переслідувань та знущань зазнавали інші суспільні стани. Тією чи іншою мірою на їхній долі позначався вплив польського суспільного розпорядку — реєстрові козаки, які позбавлялися традиційних прав і вольностей, т. з. випишки, змушені повертатися під панську кормигу. Жителі міст були задушені господарськими регламентаціями. Православні священики жили з наклеєним на них тавром схизматика.

Проте для шляхти це було лише ознакою зовнішнього благополуччя. В українському суспільстві дедалі більше нагромаджувався той матеріал, який при найменшій іскрі міг спалахнути яскравим полум'ям збройного повстання. «Золотий спокій» був спокоєм лише для пихатої польської шляхти, яка нічому не навчилася після подій кінця XVI — 20—30-х років XVII ст. Але не мовчав народ. Тривало поступове накопичення всіма пригнобленими станами сил перед вирішальною сутичкою з могутньою державною машиною Речі Посполитої. Соціальна боротьба перемістилася в дещо іншу площину — на зміну великим збройним повстанням прийшли не менш результативні форми

протесту: масові втечі, відмови виконувати повинності, потрави посівів і т. п.

У той час на політичному горизонті України з'явилася людина, якій незабаром судилося відіграти епохальну роль в історії України. Цією людиною був Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький. Його доля — це доля тогочасного козацтва, життєвий шлях — це шлях перемог і поразок, невдач і успіхів, страждань і земних утіх. Виходець з дрібної української шляхти (народився близько 1595 р., ймовірно, в Чигирині), він назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Був свідком і сучасником його боротьби з турками і татарами, брав участь у збройних виступах проти ненависної польської шляхти. Дворічний турецький полон і звільнення з нього, заняття господарством у батьківському хуторі Суботові, одруження і втрата дружини, висока посада у реєстровому війську і пониження до рівня одного із десяти чигиринських сотників — це лише головні віхи на його життєвому шляху (до середини 40-х років XVII ст.) З цього часу Б. Хмельницький відчув на собі свавілля шляхетського оточення. Його, заслуженого козака, переслідує чигиринський підстароста Чаплицький, за спиною якого стояв син великого коронного гетьмана Олександр Конєцпольський. Сотник втрачає хутір, майно, худобу, хлібні запаси. Розпочалося справжнє цькування Б. Хмельницького. Він зазнав нападів з боку шляхти. Був жорстоко побитий його син. Спроби знайти справедливість у місцевих органах влади та у Варшаві виявилися марними.

Звичайно, особиста трагедія не могла не вплинути на характер, настрої та погляди Богдана Хмельницького. Однак не вона була головною. Майбутній керівник Визвольної війни не міг не бачити, що у подіях, які він пережив, своєрідно переломилася доля всього козацтва, позбавленого надійних гарантій, необхідних для збереження особистих прав і навіть власного життя. Чаша терпіння була переповнена. Разом із соратниками сотник розгорнув величезну роботу по організації виступу, налагодженню зв'язків з однодумцями на місцях. Надзвичайно сприятливим виявився момент для початку повстання. Польський король Владислав IV в той час носився з ідеєю війни проти Туреччини, що, на його думку, могло серйозно зміцнити королівську владу і ослабити свавільну шляхту. Єдиною реальною силою, здатною підтримати плани короля, було козацтво. Владислав IV це чудово розумів. Він налагодив контакти з керівництвом козаків, зокрема, з Б. Хмельницьким. Останні одержали привілеї на будівництво морських човнів і право збирати військо. Чутки, які ходили навколо змісту цих документів, потрапили на сприятливий ґрунт. Українська суспільність вирувала. У цій ситуації необхідна була найменша іскра, щоб викликати народний вибух. Нею стала втеча у грудні 1647 р. Б. Хмельницького разом з групою своїх однодумців на Січ. Низові козаки, які завжди були готові виступити, зустріли втікачів з розкритими обіймами. Опинившись у рідній для нього стихії, Б. Хмельницький продовжив підготовку до виступу. Він заручився підтримкою з боку кримського хана, який пообіцяв йому допомогу. Обраний у січні 1648 р. гетьманом, Б. Хмельницький водночас розіслав по Україні універсали й листи, зміст яких відбивав найпотаємніші думи та сподівання широких народних верств — селян, реєстровців, міщан.

Україна зустріла вєсну 1648 р. настороженою тишею. Але ця тиша була оманливою. Відчувалося наближення бурі, якої ще не знала Річ Посполита. Польські магнати також готувалися до каральних операцій — збиралися кварцяне військо, провіант і боєприпаси. У квітні 1648 р. польські гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський вирушили проти війська Б. Хмельницького. Але трапилося те, чого слід було чекати. Реєстровці, що перебували у складі королівського війська, перейшли на бік повстанців. У битвах під Жовтими Водами ~~5(15) = 6(16)~~ травня 1648 р., а згодом під Корсунем ~~16(26) травня 1648 р.~~ головні

сили польських військ були вщент розгромлені, частина знатних шляхтичів знищена, інші, в тому числі Потоцький та Калиновський, узяті в полон і передані союзникам Б. Хмельницького — татарам.

Перші перемоги козацьких військ сколихнули якнайширші верстви населення України. Всі, хто був здатний тримати в руках зброю, подалися в загоны Б. Хмельницького. Протягом кількох тижнів, здавалося, знекровлена українська суспільність неспізнанно змінилася. Селяни виганяли шляхту і проголошували свободу, неприступні міські фортеці відкривали брами перед козаками. Панство, яке не встигло втекти на захід, було знищене.

На середину літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське, Брацлавське, східні повіти Подільського воеводств. Неспокій охопив Волинь та західноукраїнські землі.

В той час у Польщі помирає король, і вся державна влада зосереджується в руках вищої аристократії, яка мало думала про замирення з Б. Хмельницьким (гетьман пропонував в основу угоди покласти пункт про традиційні козацькі вольності). Більше того, сейм ухвалив зібрати нове військо і відправити його на придушення козацької «ребелії». Армії зійшлися під Пилявцями на Волині 11 (21)—13 (23) вересня 1648 р. Результат цієї битви перевершив усі сподівання. 40-тисячне польське військо було вщент розгромлене, переможці захопили величезний обоз та військові трофеї. Проте головне полягало в іншому — повстанням відкрився прямиий шлях на захід. Упав Високий Замок під Львовом, розпочалася облога сильної польської фортеці Замостя. Вся Галичина охоплена народним повстанням — шляхта була знищена або втекла до Варшави та Кракова. Здавалось, ще один рішучий крок, і Річ Посполита перестане існувати. Проте Б. Хмельницький не поспішав. Він вичікував наслідків виборів нового короля, а коли вони стали відомі (варшавський трон перейшов до Яна Казимира), віддав наказ своїм полкам повертатися на Подніпров'я.

Сьогодні ми можемо сперечатися у правильності вибору гетьманом цього принципового політичного кроку, погоджуватися з його діями або засуджувати їх. Можна лише з певністю твердити, що деякі елементи політичної програми Б. Хмельницького на цьому етапі Визвольної війни, очевидно, ще не до кінця викристалізувалися. Не міг гетьман не розуміти й того, що вторгнення козацьких полків на етнічні польські землі неминуче викличе хвилю масової визвольної боротьби поляків.

Хід був зроблений. Величезна повстанська армія рухалася на схід. Грудневий Київ зустрів переможців гарматним та рушничним салютом, переливами дзвонів, радісним та піднесеним настроєм міщан та козаків. Перебування у місті над Дніпром Б. Хмельницький використав для зустрічей та розмов з послами сусідніх держав, ерусалимським патріархом Паїсієм, представниками від міщан, духовенства, козацтва. Це був час роздумів гетьмана над долею України, її майбутнім, перспективами розвитку визвольної боротьби. Який шлях вибрати? Лишатися в межах старих уявлень чи зробити спробу вирватися з них? Попередній життєвий досвід, логіка подій підказували Богдану Хмельницькому, що необхідно шукати нові шляхи боротьби з шляхетською Польщею. І керівник Визвольної війни рішуче відмовляється від тих традицій, які протягом багатьох десятиліть визначали програму дій козацьких проводирів. Під час переговорів з польськими комісарами у лютому 1649 р. він заявив: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша, — люди, которие, холопства не витерпів, ушли в козаки... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ля-

хам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба, которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикает». Отже, вперше за кілька місяців боротьби з польською шляхтою з'явилися і на повний голос пролунали думки про створення незалежної Української держави, організацію широкого соціального блоку, серед учасників якого важливе місце займало селянство — «права рука» гетьмана.

Тим часом початок військових дій між ворогуючими сторонами став неминучим. Посполите рушення, скликане і очолюване королем, пішло на Волинь. Не гаяв часу і Б. Хмельницький, який разом із своїм союзником — кримським ханом Іслам-Гіреєм почав облогу Збаража, а пізніше, знявши частину загонів, рушив під Зборів. Польське військо чекала сумна доля — на зразок пилявецького розгрому. Проте сталося інакше. У вирішальний момент бою зрадив хан. Б. Хмельницький, побоюючись об'єднання татар з поляками, змушений був відмовитися від реалізації своїх планів і розпочати переговори з королем. Вони завершилися у перших числах серпня 1649 р. підписанням умов Зборівського договору. Що він передбачав? По-перше, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; по-друге, Київське, Чернігівське і Брацлавське воеводства перейшли у відання гетьманської адміністрації; по-третє, унія ліквідовувалася, а православний митрополит одержав право зайняти місце в сенаті. На перший погляд здавалося, що Б. Хмельницький вирвав небачені поступки з рук поляків, які, по суті, визнали існування козацької України. Це було справді так. Але водночас умови договору були далеко не адекватні успіхам, здобутим козацьким військом у ході кампанії 1648—1649 рр. Селяни довідалися, що вони повертаються в панську кормигу і не включаються до козацького реєстру. До своїх маєтків посунула шляхта. Крім того, безцистували татари, забираючи в ясир людей. Не могла бути задоволена договором і польська сторона, яка вважала зроблені нею поступки надто великими і прагнула «вогнем і мечем» придушити козацьких «ворохобників».

Мир між козаками і поляками виявився нетривалим. Б. Хмельницький не міг розраховувати на великодушність польських панів. Він продовжує утримувати у бойовій готовності козацькі полки. Водночас гетьман розгорнув величезну дипломатичну діяльність, яка мала на меті не лише визнання молодोї козацької держави, а й забезпечення міжнародної підтримки України. Він розсилав посланців і приймає представників з Криму, Трансільванії, Семиграддя, Венеції, Польщі та багатьох інших країн. Гетьман прагне підтримувати більш тісні контакти з Туреччиною, маневрує, йде на компроміси, обіцяє визнати султанський протекторат і знову продовжує переговори. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький направив у Молдавію полки, очолювані старшим сином Тимошем. Василь Лупул пообіцяв видати за нього заміж свою доньку і подати гетьману допомогу. Все свідчило про те, що Україна вийшла на широку міжнародну арену і була визнана багатьма державами як реально існуюча політична сила.

Проте, безперечно, основне місце у політичних комбінаціях Б. Хмельницького займали взаємовідносини з Москвою. Вони мали давні та стійкі традиції, коріння яких губилося у товщі попередніх століть. Гетьман наповнив їх новим змістом, надав відповідного динамізму та розмаху. Він шле листи та посольства до Москви, прохає допомогти у боротьбі з ворогом, пропонує віддати Військо Запорозьке під царську руку, стримує татар від нападу на російські землі. Але цар Олексій Михайлович вичікував. Він то пропонував посередництво у переговорах гетьмана з королівськими представниками, то надсилав повстанцям хліб, сіль і боеприпаси, але рішення не приймав.

1651 р. приніс нові важкі випробування. Вже перші місяці нового року показали, що польська шляхта сповнена рішучості взяти реванш за попередні поразки. Командуючий посполитим рушенням М. Калиновський енергійним ударом здобув містечко Красне (там загинув полковник Д. Нечай), захопив ряд замків між Бугом і Дністром. Лише завдяки військовому таланту І. Богуна противника вдалося зупинити. Влітку 1651 р. обидві величезні армії зішлись під Берестечком. Але вже вдруге кримський хан зрадив своєму союзницькому обов'язку і залишив поле бою. Більше того, він захопив Б. Хмельницького і вивіз його з-під Берестечка. Козацькі полки опинилися у надзвичайно скрутному становищі. Організований ними табір був охоплений панікою, чим і скористалася шляхта. Значна частина козаків загинула у бою, багато людей потонуло у болотах під час переправи.

Поразку під Берестечком ще більше ускладнило вторгнення на Україну та захоплення литовськими військами Києва. Авторитет Б. Хмельницького в народі після його звільнення з ханського полону сильно підупав. Які тільки обвинувачення не сипалися на нього — згадали Зборівський договір і Берестечко, союз з Кримом і багато іншого. Проте гетьман витримав і цей удар долі. На «чорній раді» в урочищі Маслів Став він зумів виправдатись перед народом і почав збирати нове військо. Шляхта, що наштовхувалася на відчайдушний опір з боку селян і козаків, зустрівши на своєму шляху спалені міста і села, дедалі більше схилялася до думки про переговори з гетьманом. У середині вересня 1651 р. під Білою Церквою було укладено нову угоду, умови якої були значно важчими, ніж попереднього Зборівського договору. Реєстр скорочувався до 20 тис. чол., козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством, питання про унію навіть не обговорювалося, пани знову поверталися до своїх маєтків, гетьман позбавлявся права зносин з іноземними державами.

Умови Білоцерківського договору викликали величезне невдоволення українського народу. Різні верстви реагували на них по-різному. Частина населення залишила рідні домівки і переселилася на територію Російської держави, інші селяни та козаки із зброєю в руках боронили здобуті права і вольності. В той час, по суті, розгорнулася справжня селянська війна, вістря якої спрямовувалося проти соціальної політики панівного класу. Гетьман використав відпочинок у війні для дальшого гуртування сил та відповідних дипломатичних акцій — він знову відправляє свої посольства до іноземних правителів, прагне заручитися підтримкою, або ж у гіршому випадку — нейтралізувати їх.

Весна 1652 р. відродила певні надії на швидку перемогу над ворогом. Разом з родю Б. Хмельницький одержав блискучу перемогу над поляками під Батогом на Поділлі (травень 1652 р.). 20-тисячне шляхетське військо було вщент розгромлене. Лише жалюгідним решткам вдалося вирватися з оточення, але і вони потрапили в татарський полон. Проте людська кров продовжувала литися. Вогнем і мечем пройшовся по Брацлавщині Стефан Чарнецький, залишаючи після себе згарища на місці колись квітучих міст і сіл, тисячі згублених людських доль. Пережив особисту трагедію і Б. Хмельницький. Під час боїв під Сучавою (Молдавія) був поранений і незабаром помер його син Тиміш, з яким старий гетьман зв'язував плани реалізації багатьох політичних задумів. Проте керівник Визвольної війни скоро подолав стан апатії та енергійно взявся за справу — адже польське військо рухалося в район Подніпров'я. Противники зішлись під Жванцем, неподалік від Кам'яня-Подільського. Знову шляхетська армія опинилася на грані повного розгрому. Проте історія повторилася — кримський хан, що намагався не допустити посилення будь-якої із сторін, пішов на переговори з польськими представниками. Жванецька угода передбачала відновлення умов Зборівського договору 1649 р.

На осінь 1653 р. ситуація змінилася докорінним чином. Після багатьох років вагань Росія нарешті погодилася прийняти Військо Запорозьке до свого складу. (1 жовтня 1653 р. відповідне рішення ухвалив Земський собор). Як обґрунтування цієї важливої політичної акції, йшлося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення умов миру 1634 р. і т. п. Вже 9 жовтня царські послы виїхали на Україну.

Незабаром відповідні приготування були закінчені. 8 січня 1654 р. на центральному майдані стародавнього міста Переяслава зібралася рада, яка прийняла рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві.

До цієї важливої події Б. Хмельницький прийшов переконаним у правоті своєї справи. Переяславський акт — зовсім не кон'юнктурний крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана. Військово-політична ситуація була такою, що перепочинок, відведений для молодій Українській державі, не міг бути тривалим. Б. Хмельницький добре розумів всю хиткість становища — тимчасовість союзного договору з кримським ханом і ненадійність султанської Туреччини, бачив усе ще достатню міць військової машини Речі Посполитої. Об'єднання цих сил (а наступні події показали, що воно реальне) неминуче привело б до ліквідації завоювань українського народу, знекровленого у шестирічній боротьбі (з підірваними продуктивними силами і обмеженими людськими ресурсами). Разом з тим Україну з Росією об'єднувала давня історична традиція, етнічна близькість обох народів, православне віросповідання і т. п. Тому орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, безповоротність змін, що відбулися в той час на Україні, — звільнення її з-під влади Польщі та функціонування незалежної Української держави, возз'єднання у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою.

--**Справді**, Україна ввійшла до складу Росії на правах якнайширшої автономії. Так звані «Березневі статті» 1654 р., подані Б. Хмельницьким і в основному схвалені царем, передбачали: права, привілеї та маєтності Запорозького війська та української шляхти; 60-тис. козацький реєстр; плату старшині та кошти на утримання козацького війська; збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків для царської казни; надання гетьманові в рангове володіння Чигиринського староства та права Запорозькому війську обирати гетьмана; право зносити гетьманського уряду з іншими державами; невтручання царських воевод та інших урядовців у внутрішні справи України; підтвердження козацьких і шляхетських вільностей та залишення селянства у феодальній залежності; збереження прав київського митрополита; відправлення царського війська проти польсько-шляхетських загонів під Смоленськ; утримання військових залог на кордонах України з Польщею та козацької — у фортеці Кодак; оборону України від нападів татар.

Отже, на середину XVII ст. будову Української держави було практично завершено. В межах її території функціонували свої адміністративний поділ (полки, яких у різні часи було 36, 26, 16, а пізніше стало 10) та судова система, склалася відповідна структура господарських та фінансових органів (Скарб Війська Запорозького), діяли власні загони. Увінчувала піраміду політичних інститутів (сотенних, полкових і найвищої — Генеральної канцелярії у складі обозного, судді, писаря, військового підскарбія, осавулів, хорунжого, генерального бунчужного) посада гетьмана України. За традицією старшинські посади у Війську Запорозькому лишалися виборними. Найвищим органом влади у козацькій державі вважалася загальновійськова рада, на якій вирішувалися всі найважливіші політичні та економічні питання.

Проте життя вносило значні корективи в традиційні козацькі порядки. Загальна рада збиралася дедалі рідше, натомість зросла вага вузьких старшинських рад під головуванням гетьмана. Вони практично і вершили долю всієї країни. В нових умовах, природно, різко знизилася роль Запорозької Січі як політичного центру України. Спроби січового товариства продовжувати грати провідну роль у політичному житті наштовхувалися на рішучу протидію з боку гетьманів. Так було за Б. Хмельницького, так лишилося й згодом.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення складало, безперечно, вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало собі особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею. Проте через певні історичні обставини всі заходи гетьманської адміністрації (господарські, громадсько-політичні), як правило, переломлювалися через призму інтересів козацтва — привілейованого стану тогочасного суспільства. Воно здобуло право на володіння землею — основним національним багатством України, вільне заняття промисловою діяльністю, необмежену участь у політичному житті держави. У свою чергу, козацтво було далеко неоднорідною суспільною масою. Верхні щабелі ієрархічної драбини займала старшина, що в майбутньому почала зосереджувати у своїх руках земельні багатства та організовувати багатогалузеві господарства, де використовувалася праця залежних селян. Так зароджувалася і набирала силу нова генерація українських феодалів. На рядове козацтво було покладено основну військову повинність — брати участь у походах. У роки Визвольної війни широкі права одержало українське міщанство. Проте з часом на ґрунті господарських привілеїв воно досить часто конфліктувало з козацтвом, що породжувало між ними ворожість і навіть суперечності.

Чи мала Українська держава після 1654 р. перспективи для свого розвитку? Відповідь може бути однозначною — ні, не мала. Мова йшла не про «безхарактерність» та «безвільність» українських гетьманів, «підступність» і «брехливість» російських царів. Причини цього явища коринилися в об'єктивних реаліях другої половини XVII—XVIII ст. Логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена цих перспектив. Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й трапилося. Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів. Самодержавна стихія заповнила весь суспільно-політичний устрій козацької України.

Але це сталося пізніше. Після 1654 р. Б. Хмельницького турбували зовсім інші думки. Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Военні дії розпочалися водночас у двох районах — Білорусії та на Україні. Проте вони розвивалися досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів (літо — осінь 1655 р.) закінчився безрезультатно — вони повернули назад. Незадоволеній політикою царського уряду та його військовими планами (основна увага зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький почав шукати союзників серед інших держав. Він зумів добитися поліпшення взаємин з Кримом і Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, підписати важливий союз із Швецією. Наріжним каменем у переговорах з урядами цих країн була необхідність створення коаліції у боротьбі проти Польщі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилилася після того, коли стало відомо, що Олексій

Михайлович, охоплений ідеєю здобути польську корону, уклав з Річчю Посполитою Віленське перемир'я (серпень 1656 р.) і розпочав військові дії проти Швеції. На ці переговори українська сторона не була навіть допущена. На пропозицію російських представників розірвати союзні відносини з королем Карлом X Б. Хмельницький відповів категоричною відмовою. Сьогодні важко уявити, яким би був характер стосунків гетьмана з Москвою в майбутньому. Зрозуміло одне — Б. Хмельницький був незадоволений кроками царського уряду в плані обмеження автономії України (зокрема, це стосувалося присутності в ряді міст російських воєвод), а також змінами у зовнішньополітичній орієнтації Москви. Проте в найбільш критичний момент розвитку подій Б. Хмельницький вмирає (27 липня 1657 р.)

Український народ втратив дійсно видатного державного діяча, полководця і дипломата. Від середини XVII ст. і до наших днів навколо імені Б. Хмельницького, його політичної програми та практичної діяльності точилися і продовжують точитися гострі дискусії, відбувається зіткнення різних, часто полярних думок і поглядів. Богдан Хмельницький належав до тих історичних осіб, які не можна оцінювати однозначно. Безперечно, це була видатна постать в українській історії, діяльність якої відбивала як загальнонародні, так і вузькостанові інтереси, котра зробила справжній прорив на шляху формування соціальної політики, об'єднала в одному визвольному таборі найрізноманітніші суспільні сили, організувала та надихала їх на повалення влади польської шляхти на Україні, стояла біля джерел створення Української держави.

З висоти кінця XX ст. можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, відзначати нелогічність його вчинків, говорити про відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Але всі оцінки потрібно узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі порядки й нові явища, де все ще панував середньовічний світогляд, але з'явилися суспільні риси, характерні для XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьману доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий філософський сенс якої полягав у звільненні рідної землі від ненависного іноземного гніту, Б. Хмельницький дотримувався до останнього подиху.

Після себе Б. Хмельницький залишив головне дітище — Українську державу. Вона мала свої переваги і недоліки, сильні і слабкі сторони. Але найважливіше полягало в тому, що ця держава була цілком життєздатним організмом з великими потенційними можливостями для самостійного розвитку. Проте вони через об'єктивні й суб'єктивні причини розкриті не були. Поряд з централізаторською політикою царизму вже з кінця 50-х років XVII ст. на Україні розпочалася жорстока міжусобна боротьба між окремими гетьманами і претендентами на гетьманську булаву. Обраний ще за життя Б. Хмельницького гетьманом його молодший син Юрій ані політичних, ані відповідних людських якостей не мав. Тому не викликає подиву те, що досить швидко булава опинилася в руках Івана Виговського — у недалекому минулому Генерального писаря Війська Запорозького. З точки зору наступності влади це був цілком логічний крок. Адже відомо, що він у роки Визвольної війни виступав одним з найближчих сподвижників Б. Хмельницького (це не заважало йому досить часто вести свою політичну гру за спиною гетьмана). Але вибір старшини не підтримало рядове козацтво. Проти Виговського одразу ж виникла опозиція з боку Запоріжжя, ряду полків Лівобережної України. Боротьбу зумовили різні причини — соціальні, політичні, особисті. Сторони обвинувачували одна одну у зрадництві і користолюбстві. До Москви йшли нові й нові листи та доноси. Але царський уряд не поспішав карати винних — він шукав компроміси, прагнув примирити противників. Тим часом

боротьба дедалі більше набувала соціального характеру — козацька сірома знищувала маєтки «значних» та представників самої старшини, «орендарів та власників промислів.

Гетьман починає вагатися, дедалі більше й більше звертаючи свої погляди на Польщу. Після битви під Полтавою (травень 1658 р.) та розгрому козацьких полків М. Пушкаря і Я. Барабаша (до речі, І. Виговський закликав на допомогу татарську орду) він вирішив відновити союз із Річчю Посполитою. 16 вересня 1658 р. І. Виговський уклав з поляками Гадяцький договір, згідно з яким Україна входила до складу Польщі, «як вільні до вільних і рівні до рівних» під назвою Великого князівства Руського. Цей документ передбачав визнання всіх традиційних прав і вільностей Війська Запорозького, зрівняння в справах православного та католицького віросповідання, надання Київської колегії прав Краківського університету та можливість заснування ще однієї академії.

Розпочалася боротьба І. Виговського з російськими ратними людьми і вірними царському урядові козацькими полками. Вона проходила із змінним успіхом — була жорстока поразка московських воевод під Конотопом, напад козаків І. Сірка на Крим та Чигирин — резиденцію гетьмана. Присутність ординців та поляків викликала гостру реакцію з боку місцевого населення. Вірність Переяславському акту 1654 р. підтвердив ряд полків Лівобережної і Правобережної України. Табір І. Виговського почали залишати навіть найманці. Козацька рада, зібрана 11 вересня 1659 р. під Германівкою, висловилася проти війни з Москвою. І. Виговський утік до Польщі (через деякий час його, обвинуваченого у зраді, було розстріляно).

Гетьманська булава знову перейшла до рук Ю. Хмельницького, який при підтримці старшини прагнув вирвати з рук царського уряду ряд політичних поступок. Зокрема, висувалося питання про присутність російських воевод, закріплення ширших прерогатив у руках гетьмана, залишення у попередньому стані української церкви і т. п. Але трапилось інакше. Перед загрозою застосування сили Ю. Хмельницький і старшина 7 жовтня 1659 р. підписали т. з. Переяславські статті, які, по суті, стали ще одним кроком на шляху обмеження автономії України (крім Києва, воеводське правління передбачалось запровадити у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані), урізали права гетьмана та військової ради тощо. Зрозуміло, що автономістично настроєна частина козацької старшини була незадоволена політикою царського уряду. Вже під час військової кампанії 1660 р. козацькі загони на чолі з Ю. Хмельницьким перейшли на бік поляків. У боях під Чудновом полки російських ратних людей були розгромлені. Гетьман розпочав переговори з польськими представниками, які завершилися тим, що, по суті, було визнано чинність статей Гадяцького договору (крім найважливішого пункту про створення «Великого князівства Руського»).

Такий розвиток подій не лише не викликав співчуття з боку широких козацьких мас, але, навпаки, до краю загострив соціальні, політичні та релігійні суперечності. Відновленням панування Польщі висловила невдоволення частина старшини, рядове козацтво, селянські маси. Ю. Хмельницький, позбавлений реальної політичної підтримки, відмовився від влади (1663 р.) і постригся в монахи. Гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках зятя Богдана Хмельницького, переяславського полковника Павла Тетері.

На Лівобережжі, яке лишалося під протекторатом московського царя, події розгорталися дещо інакше. Там боротьбу за гетьманство розпочали Я. Сомко (на той час наказний гетьман) та ніжинський полковник В. Золотаренко. Але тоді, коли обидві сторони ворогували між собою, на політичній сцені з'явився інший претендент — отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький. Демагогічними заявами та со-

лодкими обіцянками він зумів схилити на свій бік козацькі маси. До того ж кошовий заручився підтримкою Москви, яка в його особі бачила надійного виконавця царської волі. Таким чином, доля гетьманства напередодні «чорної» ради у Ніжині (червень 1663 р.) була практично вирішена на користь І. Брюховецького. Звинувачені у зраді Я. Сомко та В. Золотаренко були заарештовані й страчені.

Події 1663 р. лише підтвердили історичну реальність — територіальна єдність України була порушена. Лівобережжя перебувало у складі Росії, Правобережжя знову ввійшло до Польщі. Але це був лише один з епізодів незкінченної зміни гетьманів по обох сторонах. Дніпра та їх боротьби за цю найвищу у козацькій державі посаду. Далека від політичної стабільності ситуація ускладнювалася також постійним втручанням зовнішніх сил у внутрішні справи України — царської Росії, шляхетської Польщі, султанської Туреччини, Кримського ханства. Так, нічого не дав, крім величезного розорення, похід польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну (1663 р.), людські сльози й прокляття приносили із собою кримські татари та турецькі яничари, які час від часу з'являлися на Україні. Гетьманська булава за допомогою цих сил легко здобувалася, але з такою ж легкістю і втрачалася. У 1665 р. залишив гетьманство і виїхав за межі України П. Тетеря. При підтримці татар у чигиринську резиденцію в'їхав полковник Петро Дорошенко, особу якого добре знали у козацьких колах.

Недовго втримав у своїх руках гетьманську булаву І. Брюховецький. Свое п'ятирічне правління на Лівобережжі він використав для власного збагачення, зміцнення довір'я з боку царського уряду, за що платив долею України — дозволив у межах Гетьманщини запровадити воеводську адміністрацію, а також для зведення рахунків із своїми противниками. Ця політика викликала хвилю невдоволення різних за своєю соціальною належністю категорій населення. Тоді Брюховецький робить новий поворот у своїй політичній кар'єрі — піднімає проти Москви повстання і налагоджує зв'язки з П. Дорошенком (1668 р.). Проте гетьман перехитрив сам себе — він став жертвою власних політичних інтриг. Незадоволені козаки під час військової ради не лише скинули його з гетьманства, але й вбили.

В той час сталися серйозні зміни у взаєминах між Росією і Польщею. Після багаторічної війни обидві сторони уклали у 1667 р. Андрусівський договір про перемир'я. Ним був узаконений поділ України на дві частини — Лівобережжя та Київ з навколишньою територією залишалися за Росією, Правобережжя визнавалося частиною Польщі. Запорожжя переходило у підпорядкування обох держав. Цей договір викликав бурхливу негативну реакцію на Україні. Інакше і не могло бути. Адже, по суті, Росія відмовлялася від зобов'язань, які вона брала на себе, приймаючи Україну до свого складу. Відтоді вирішення питання про возз'єднання всіх українських земель ще більше ускладнилося.

З 1665 р. розвиток політичних подій на українських землях значною мірою був пов'язаний з діяльністю Петра Дорошенка — особи складної і неоднозначної. Трагізм долі цієї людини полягав у тому, що вона щиро любила Україну, бажала добра, прагнула до об'єднання обох її частин, але діяла непослідовно, а головне, методами, які не завжди відповідали інтересам народу. Як основу для замирення з царським урядом він висунув вимоги про ліквідацію Московських статей 1665 р., Андрусівського перемир'я 1667 р. і визнання його гетьманом усєї України. Але Москва відповіла категоричною відмовою. Захоплений своїми ідеями, П. Дорошенко вже у 1668 р. розпочав боротьбу проти царських військ Г. Ромодановського. Але тоді реалізувати плани не вдалося — Дем'ян Многогрішний, залишений на Лівобережжі наказним гетьманом, вирішив дотримуватися московської орі-

ентації. На раді в Глухові (1669 р.) він був затверджений гетьманом і одержав відповідні символи влади з рук царських представників. Тоді ж українська старшина підписала нові договірні статті, що передбачали призначення воевод у Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер (щоправда, вони не мали права втручатися у внутрішні справи). Гетьман, який позбавлявся можливості зносин з іноземними державами, зберіг лише право відправляти своїх представників на дипломатичні переговори, що стосувалися України. Щодо Д. Многогрішного, то гетьманом він лишався лише три роки. Незадоволена старшина організувала змову і звинуватила його у зраді. Незабаром його у кайданах відправили у Сибір.

Тим часом П. Дорошенко розгорнув інтенсивну діяльність на Правобережжі. Але, відчуваючи хисткість свого становища, він прагнув ще більше зблизитись з Туреччиною. У 1669 р. правобережний гетьман підписав із султаном договір, згідно з яким визнав себе васалом Порти. Цей союз, надзвичайно непопулярний у народі, викликав хвилю обурення як у рядового козацтва і селянства, так і серед старшини. Різно негативно на нього відреагувала Запорозька Січ. Ситуація загострилася у зв'язку з появою на Правобережжі нових претендентів на гетьманську булаву — Суховія, що спирався на допомогу Криму, та Ханенка — ставленика Польщі. Загроза знищення зумовила масовий відхід населення Правобережжя на лівий берег Дніпра. Лежали в руїнах колись квітучі міста і села, необробленими залишалися родючі чорноземи.

Особливо руйнівним для краю став похід у 1672 р. на «Ляхистан» 300-тисячної армії турецького султана Магомета IV. Опору ніхто не чинив. Впали фортечні мури Кам'янця-Подільського та інших міст, розпочалася облога Львова. Польські комісари прагнули за будь-яку ціну домовитися з турками. У жовтні 1672 р. було укладено Бучацький мирний договір, що передбачав велику щорічну данину та передачу Поділля Туреччині. П. Дорошенко проголошувався правителем «України в давніх межах» (практично Брацлавщини і Київщини). Але триумф правобережного гетьмана був передчасним. Знову почалася масова міграція населення. Селяни і козаки кидали нажите роками добро, рідні місця і втікали на лівий берег Дніпра. Згідно із свідченнями сучасників, Правобережна Україна нагадувала тоді величезну пустелю, в якій зрідка можна було зустріти населений пункт або оброблене людськими руками поле.

Новий лівобережний гетьман Іван Самойлович, що прийшов до влади у 1672 р., — хитрий, користололюбний, лояльний до старшини і царського уряду, в 1674 р. разом з воеводою Г. Ромодановським вирушив проти П. Дорошенка. Ця акція ще раз висвітлила весь трагізм становища правобережного гетьмана. Його ніхто не підтримав — ні козаки, ні залишки місцевого населення. Більше того, представники полків визнали протекторат московського царя. На загальній раді у Переяславі (серпень 1674 р.) І. Самойлович був обраний гетьманом Лівобережної і Правобережної України.

Політична агонія П. Дорошенка продовжувалася ще два роки. Не допомогли ані терор, ані заклики про допомогу до татар і турок. Залишений усіма, в тому числі найближчими сподвижниками, восени 1676 р. гетьман склав свої клейноди і присягнув на вічне підданство російському царю. Деякий час П. Дорошенко мешкав на Україні. Але невдовзі був викликаний до Москви. Звідти його відправили воеводою у Вятку. Своє життя він закінчив у власному маєтку Ярополче Волоколамського повіту (1698 р.).

Звичайно, загальна картина політичного життя України того часу була б неповною без урахування ще одного фактора — Запорозької Січі. Цей форпост свободолюбства за дніпровими порогами продовжував відігравати важливу роль у розвитку подій на українських зем-

лях. В їх епіцентрі була постать кошового отамана Івана Сірка. Улюбленець широких козацьких мас, «шайтан» для ворогів, талановитий полководець, він виступав організатором походів на Кримське ханство, визволяв невільників, об'єднував сім'ї, приносив заспокоєння серцям матерів. Йому належала визначна роль у боротьбі проти шляхетської Польщі, султанської Туреччини, засилля царських воевод на Україні. Січ залишалася на передньому краї визвольного та антифеодального руху. Участь запорожців у численних повстаннях, які раз у раз вибухали в різних районах України, надавала їм широкого розмаху, організованості тощо.

Події 70—80-х років XVII ст. на Україні продовжували переломлюватися через призму зовнішньополітичних акцій, в яких були зацікавлені великі держави — Росія, Польща, Туреччина. У 1677 і 1678 рр. здійснила два так звані Чигиринських походи Оттоманська Порта (на Правобережжі в котрій вже раз гетьманство перейшло до Ю. Хмельницького). Водночас запорожці у складі російського війська брали участь в Кримських (1687 і 1689 рр.) та Азово-Дніпровських походах (1695, 1696 рр.). Проте виснажені у ході багаторічної боротьби за політичні пріоритети та територіальні здобутки різні сили прагнули до примирення. У 1681 р. було укладено Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною, а в 1686 р. — так званий Вічний мир між Росією і Польщею. Їх умови торкалися історичної долі України. Вони знову підтвердили факт політичної розчленованості українських земель, а також узаконили незаселеність територій у районі правобережного Подніпров'я. Питання про визволення земель Північного Причорномор'я на той час лишалося невирішеним. Лише в кінці XVIII ст. унаслідок російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 рр. вони ввійшли до складу Російської держави. В 1783 р. до Росії було приєднано також Крим.

Подіями 70—80-х років XVII ст. завершився тривалий період політичної нестабільності України. Він характеризувався постійним втручанням іноземних держав в її внутрішні справи, жорстокою міжусобною боротьбою можновладців. Більшим драматизмом відзначалася ситуація на Правобережжі, меншим — на Лівобережжі. За правління І. Самойловича Гетьманщина вступила в той період, коли, здавалося, були забуті старі автономістичні традиції, а характер політики козацької старшини визначався, в першу чергу, її корисливими інтересами. Справді, гетьман збагачувався сам і роздавав землі та залежних селян своїм родичам і старшинській верхівці. Дедалі рельєфніше проявлялася суспільна диференціація серед різних категорій населення, з'явилися і перші симптоми відродження кріпосницьких тенденцій. Поступово зникала категорія т. з. «вільних» військових сіл, які переходили в руки старшини різних рангів. З часом вона почала перетворюватися у справжніх поміщиків і прагнула узаконити свій особливий статус за допомогою царських грамот.

На Україні в другій половині XVII ст. і особливо у XVIII ст. спостерігалися два протилежних, але водночас взаємозв'язаних явища. З одного боку, йшов об'єктивно зумовлений процес деформації феодального способу виробництва і зародження в його надрах капіталістичного укладу. Це виявлялося у переростанні ремесла в дрібнотоварне виробництво, дедалі ширшій товаризації сільського господарства та промисловості, появі та збільшенні кількості мануфактур. З особливою інтенсивністю ці процеси тривали у XVIII ст. Водночас феодалізм ще далеко не вичерпав своїх потенційних можливостей. Як зазначалося вище, поступово, але неухильно зростали різні форми феодального землеволодіння (в тому числі й велике) і посилювалося соціальне гноблення селян та рядових козаків, зокрема запроваджувалась панщина. Ідея кріпосництва дедалі глибоше вкорінювалася серед панівних верств. Поступово обмежувалося право переходів селян від одного

власника до іншого. Нарешті, після певних вагань та тимчасових поступок російська імператриця Катерина II у 1783 р. юридично оформила існування кріпосного права на Україні. Такі процеси та явища, незважаючи на певні регіональні особливості, мали загальний характер і поширювалися як на Лівобережжя, так і Правобережжя та Слобожанщину, а також західноукраїнські землі.

На фоні цих соціально-економічних реалій розвивалося політичне життя Гетьманщини наприкінці XVII—XVIII ст. І. Самойлович порівняно тривалий час тримав гетьманську булаву. Але йому не допомогли ані відверта доляльність, якщо не запобігання перед царським урядом, ані політика загравання з козацькою старшиною. Він закінчив так, як і його попередники. Під час повернення з Кримського походу (1687 р.) гетьмана внаслідок доносу старшини було заарештовано і відправлено до Сибіру. З виборами нового гетьмана вирішили не зволікати. Тут же, за пропозицією командуючого російською армією В. Голицина, гетьманську булаву було вручено генеральному осавулові Івану Мазепі. Вибори супроводжувалися затвердженням нових статей, які ще більше урізували автономію Гетьманщини, але водночас закріплювали за старшинською верхівкою додаткові станові пільги.

Період життя і діяльності І. Мазепи — це ціла епоха в історії України. Більше двадцяти років ця людина займала найвищу посаду у козацькій державі. Представник свого класу (за походженням він був вихідцем із середньої шляхти), гетьман відверто захищав інтереси старшини, презирливо ставився до посполитих, жорстоко придушував будь-які прояви непокори, виступав вірним прислужником Петра I. З іншого боку, людина інтелігентна і високоосвічена, він був меценатом і прихильником розвитку науки і мистецтв на Україні. Добре відомі його щедрі дарунки православної церкві і монастирям, широке будівництво різного роду культових споруд. Соціальна політика І. Мазепи викликала глибоке невдоволення народу. Проти «поляка» і «католика» виступали селяни і рядові козаки, запорожці і частина старшини.

Але розпочалася тривала і виснажлива війна Росії і Швеції. Вона лягала непосильним тягарем на плечі українського народу. Відправлення козацьких полків на північ, запровадження нових видів податків, «постої» царських військ, брутальне поводження московських воєвод — все це викликало обурення не лише селян і рядових козаків, а й старшинської верхівки. Примара повної ліквідації автономних прав дедалі частіше з'являлася на Україні. Гетьман вагався, його душу охопили суперечливі почуття — острах втратити булаву і настрій, викликаний поразками російських військ та успіхами шведів, захопленням Саксонії, частини Польщі і наближенням Карла XII до України. У Мазепи і його найближчого оточення визрівали плани переходу на бік шведського короля, але їх тримали у таємниці. Водночас гетьман пішов на переговори із союзником шведів — польським королем Станіславом Лещинським. Нарешті, 24 жовтня 1708 р. І. Мазепа із своїми однодумцями та 4 тис. козаків об'єднався з армією Карла XII на Десні. Документи, датовані пізнішим часом (1710 р.), свідчать про те, що, згідно з договором, Україна «має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння».

Разом з тим слід враховувати і те, що І. Мазепа уклав ще одну угоду з С. Лещинським, яка передбачала перехід України під владу Речі Посполитої (за це гетьману було обіцяно князівський титул, а також Полоцьке та Вітебське воеводства).

Такими були помисли та плани І. Мазепи в 1707—1708 рр. Але їм не судилося здійснитися. Петро I зруйнував гетьманську резиденцію (м. Батурин) і жорстоко розправився з його жителями. Переслідунь та екзекуцій зазнало багато інших осіб, яких підозрювали у зв'язках з І. Мазепою. У своїй масі різні верстви української суспіль-

ності не підтримали планів гетьмана. Лише частина запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком приєдналася до Карла XII. Але це був, по суті, єдиний успіх лівобережного правителя. Далі розпочалася смуга невдач, що зумовили першу велику хвилю української еміграції. Поразка під Полтавою 27 червня змусила Карла XII та його союзників тікати у турецькі володіння. Була знищена козацька вольниця — Січ (1709 р.), тисячі запорожців потрапили під протекторат Порту. Частина мазепинців пізніше переїхала до Західної Європи, де марно прагнула організувати коаліцію держав проти Росії (старий гетьман помер 2 жовтня 1709 р. під Бендерами). В центрі цих подій була постать Пилипа Орлика, обраного гетьманом у 1710 р. Саме при ньому з'явилася конституція, яка узагальнила попередній досвід та намітила перспективи функціонування козацької держави. Проте й ці плани не вдалося реалізувати.

Так завершилася остання спроба автономістично настроєної старшини відірвати Україну від Росії. Далі процес інкорпорації Гетьманщини в державні структури Російської імперії пішов іще швидше. Віхою на цьому шляху слід вважати правління Петра I, який не рахувався з національними особливостями українського народу, втілював у життя політику русифікації всіх сфер життя України. Стародубський полковник І. Скоропадський, обраний гетьманом (1709 р.), нездатний до самостійних дій, по суті, став пішаком у політичній грі Петра I. При ньому постійно перебував урядовий резидент, який контролював усі кроки гетьманського правління. У 1722 р. було створено т. з. Малоросійську колегію, яка стала основним органом управління Гетьманщиною. На вищі посади дедалі частіше призначалися російські офіцери. Тисячі українських селян і козаків гинули в далеких походах, на будівництві каналів та оборонних споруд.

Спроби наказного гетьмана П. Полуботка ослабити вплив царських чиновників наштовхувалися на рішучу протидію імператора. Невдоволений Петро I наказав заарештувати й ув'язнити Полуботка та інших старшин. Наказний гетьман помер у Петропавлівській фортеці в 1724 р.

Тимчасове відновлення гетьманства (протягом 1727—1734 рр. цю посаду займав миргородський полковник Данило Апостол) стало лише незначною поступкою з боку нового імператора Петра II, який критично ставився до політичного курсу свого попередника. Спроби повернутися до минулого завершилися невдачею. Незабаром петербурзький двір перейшов до нових рішучих дій, спрямованих на ліквідацію залишків автономії України. Так, після смерті Д. Апостола (1734 р.) управління Україною потрапило до рук спеціальної колегії у складі шести членів. Здавалося, що з державно-політичним інститутом гетьманства назавжди покінчено. Але тут на хід подій вплинув особистий інтерес імператриці Єлизавети. У 1750 р. «одностайною» волею старшини гетьманську булаву передали Кирилу Розумовському, молодшому брату її фаворита — Олексія Розумовського. Майже п'ятнадцятирічне правління останнього українського гетьмана мало вплинуло на розмірену ходу тодішнього життя на Україні. Недовгочасною виявилася реформа судових органів та спроб упорядкування інших суспільних інститутів. Проте не було перешкод при роздаванні земельних володінь феодалам, запровадженні додаткових повинностей і конституванні кріпосницьких порядків.

Посилення феодального гніту викликало гостру соціальну реакцію з боку селянсько-козацьких мас України. Вона виявлялася, як і раніше, у різних формах — відмові виконувати повинності, потравах панських посівів, втечах тощо. У народній пам'яті залишили свій незгладимий слід такі події, як повстання у Кліщинцях й Турбаях, виступи запорожців і пікінерських полків, участь тисяч українських селян і козаків у загонах С. Разіна, К. Булавина, О. Пугачова. Панівний клас

змушений був рахуватися із соціальними настроями народних мас, маневрувати, йти на компроміси і навіть поступки.

На середину 60-х років XVIII ст. доля інституту гетьманства була фактично вирішена у стінах імператорського палацу Катерини II. К. Розумовський не чинив опору, коли йому запропонували відмовитися від цієї посади. 10 листопада 1764 р. з'явився маніфест про ліквідацію гетьманства і створення нової Малоросійської колегії (Розумовський як компенсацію одержав грошову винагороду та великі земельні володіння). Особливі енергію та організаторський таланти у справі реалізації політики Катерини II на Україні виявив граф Петро Румянцев. Він здійснив відомий Генеральний опис України, вжив ряд заходів щодо обмеження селянських переходів, дедалі частіше застосовував норми російського законодавства в практиці судочинства. Неприємні хвилини П. Румянцева пережив лише під час складання різними станами наказів депутатам, що надходили до комісії по підготовці нового Уложення (1767 р.). Тактика «виламування рук» виявилася мало-ефективною. Козаки, шляхта, міщани й духовенство були одностайні у своїх пропозиціях щодо відновлення давніх вольностей та звичаїв.

У 70—80-х роках XVIII ст. наступ царизму на залишки автономії України вступив у завершальну фазу. Катерина II вирішила насамперед ліквідувати Запорозьку Січ — традиційне вогнище свободоловства. Після повернення запорожців з турецьких володінь (1734 р.) їх права на навколишні землі поступово були урізані. Заселялася територія т. з. «вольностей», виникла система фортець, туди обмежувався доступ утікачів. Нарешті, у 1775 р. царські війська здійснили варварську акцію — зруйнували січові укріплення. Так була ліквідована Запорозька Січ, яка відіграла визначну прогресивну роль в історії українського народу. Частина запорожців перевели в розряд державних селян, інші створили Чорноморське Військо або пішли за Дунай. Було репресовано січову старшину. Навіть лояльний кошовий отаман Петро Калнишевський провів останні роки життя в одиночній камері Соловечького монастиря (помер у 1801 р.).

Зазнав докорінних змін суспільно-політичний устрій Лівобережної України. На початку 80-х років на території Гетьманщини був запроваджений поділ на намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Козацькі полки реорганізовані в регулярні карабінерні частини. Водночас скасовувалася традиційна судова система. На Лівобережжя було поширено чинність «Жалуваної грамоти дворянству» (1785 р.). Повернення (за часів Павла) до старих порядків виявилось тимчасовим. Незабаром на Лівобережжі були остаточно встановлені загальноімперські органи управління, норми та звичаї. Ці акції царизму знаменували собою знищення всіх інститутів Української держави.

Вона проіснувала більш як сто років. Усупереч реакційній політиці російського самодержавства вона продемонструвала свої великі потенційні можливості, показала, що народ здатний жити повнокровним самостійним політичним життям. Незважаючи на знищення політичних інститутів цієї державності, її традиції не були остаточно перервані. У народній пам'яті протягом багатьох наступних десятиліть вони продовжували жити і залишатися надійною основою боротьби українського народу за своє національне визволення.

Одержано 15.01.91

В статье автор рассказывает об основных этапах формирования Украинского казачьего государства — от эпохи Б. Хмельницкого и до разрушения Запорожской Сечи, оценивает деятельность его руководителей, которые сыграли свою роль в истории Украины.

* * *